

Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Bir Islahat Metni ve “Tercüme-Şerh” Örneği: Hasan Kâfî Akhisârî’nin *Usûlü’l-hikem*’i

Müddessir Demir*

Öz

Osmanlı siyaset düşüncesinin teşekkülünde tercüme faaliyetleri, hem farklı ilim ve kültür havzalarında üretilmiş siyaset metnlerinin Osmanlı entelektüel dünyasına taşınmasında hem de Osmanlı âlimlerinin Arapça ve Farsça teliflerinin Türkçeye kazandırılmasında kurucu bir role sahiptir. Bu çalışma, Bosna asıllı bir Osmanlı âlimi, kadısı ve müderrisi olan Hasan Kâfî Akhisârî’nin (ö. 1025/1616) *Usûlü’l-hikem fî nizâmi’l-âlem* adlı risâlesinin bizzat müellifi tarafından gerçekleştirilen Türkçe tercümesini incelemektedir. Osmanlı siyaset düşüncesi tercüme zincirinin önemli halkalarından biri olan bu eser, X/XVI. yüzyıl sonlarında belirginleşen ıslahat arayışları ve bu doğrultuda oluşan yazım geleneğinin de dikkate değer örnekleri arasında yer almaktadır. Devlet ve toplum düzeninde ortaya çıktığı varsayılan aksaklıklara çözüm önerileri sunmak amacıyla önce Arapça olarak kaleme alınan risâle, ilim ve devlet adamlarının talebi üzerine açıklamalı biçimde Türkçeye çevrilmiş ve bu yönüyle eser salt bir çeviri olmanın ötesine geçerek “tercüme-şerh” niteliği kazanmıştır. Çalışmada Akhisârî’nin biyografisi, eserin telif

* Arş. Gör. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. ORCID: 000-0003-4260-7153, E-posta: muddessir.demir@bilecik.edu.tr.

Bu çalışma esas itibarıyla yürütücülüğünü Özgür Kavak’ın üstlendiği ve Osmanlı siyaset düşüncesindeki tercüme faaliyetlerini konu alan TÜBİTAK destekli projenin bir parçasıdır. Elinizdeki çalışma, projede bursiyer olarak görev aldığım süreçte Hasan Kâfî Akhisârî’nin *Terceme-i Usûlü’l-hikem fî nizâmi’l-âlem* başlıklı eseri üzerine hazırladığım ve eserin içeriğini sistematik olarak ele alan yayımlanmamış bir ön metnin geliştirilmiş ve bütüncül hale getirilmiş şeklidir. Bu bağlamda çalışma, Akhisârî’nin hayatı ile tercümenin amacı, ithaf edildiği mercii ve eserin içinde konumlandığı tarihsel-düşünsel bağlamı ele almakta, ardından tercümenin muhtevasını etraflıca tanıtmakta, ayrıca mütercimnin benimsediği tercüme usulünü ve yeri geldikçe metin üzerindeki tasarruflarını göstermeye çalışmaktadır.

ve tercüme sebepleri, ithaf edildiği mercii, tarihsel-düşünsel bağlamı, mütercimnin benimsediği tercüme usulü ile tercüme sürecinde gerçekleştirdiği tasarruflar hakkında bilgi verilmesinin akabinde “nizâm-ı âlem” düşüncesi ekseninde şekillenen eserin muhtevası, risâlenin bölümlenmesi esas alınarak etraflıca tanıtılmaktadır. Bu çerçevede toplum düzeninin temeli olan dört sınıfın korunması, yönetimde adalet ve liyakatin tesisi, devlet işlerinde istişareye riayet edilmesi, bilhassa dönemin şartları gereği ateşli silahların kullanımına ve askerî teknolojiye uyum sağlanması, son olarak da zafer ve hezimetin sebepleri ile barışın önemi gibi temel meseleler tercüme metni üzerinden incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Siyaset Düşüncesi, Hasan Kâfî Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem*, Nizâm-ı âlem, Kânun-ı kadîm, Islahat.

A Reform Treatise and an Example of “Translation-Commentary” in Ottoman Political Thought: Hasan Kâfî Akhisârî’s *Usûlü’l-ḥikam*

Müddessir Demir

Abstract

Translation activities played a foundational role in the formation of Ottoman political thought, both by transmitting the political literature produced in various cultural spheres into the Ottoman intellectual world and by rendering the Arabic and Persian works authored by Ottoman scholars accessible to Turkish-speaking audiences. This study examines the Turkish translation of the treatise *Usûlü’l-ḥikam fî niẓāmi’l-‘ālem* by the Bosnian-origin Ottoman scholar, judge, and professor Ḥasan Kâfî Akhisârî (d. 1025/1616), a translation carried out by the author himself. As one of the significant links in the chain of translations that shaped Ottoman political thought, this work also stands among the noteworthy examples of the *islâhat* discourse and the writing tradition that became pronounced in the late sixteenth century. The treatise, originally composed in Arabic with the aim of offering solutions to perceived deficiencies in the order of the state and society, was translated into Turkish in an annotated form at the request of scholars and statesmen. In this respect, the work transcends the boundaries of a mere translation and acquires the character of a “translation-commentary” (tarcama-sharh). This study discusses Akhisârî’s biography; the reasons for the composition and translation of the work; the authority to whom it was dedicated; its historical and intellectual context; the translation method adopted by the translator; and the interventions he introduced during the translation process. It then provides a detailed presentation of the treatise’s content -shaped around the concept of *niẓām-ı ‘ālem*- based on its internal divisions. Within this framework, key issues such as the preservation of the four fundamental social classes, the establishment of justice and merit in governance, adherence to consultation in state affairs, adaptation to the use of firearms and military technology (particularly in light of the period’s circumstances), as well as the causes of victory and defeat and the significance of peace, are examined through the lens of the translated text.

Keywords: Ottoman Political Thought, Hasan Kâfî Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-ḥikam*, Nizām al-‘ālam, Kānūn al-qadīm, Reform.

Giriş

İslâm siyaset düşüncesi mirası Osmanlı siyaset düşünürleri tarafından nispeten erken sayılabilecek bir dönemden itibaren tercümeler aracılığıyla Osmanlı ilim ve kültür havzasına intikal etmeye başlamıştır. Bunun yanında bu alanda Arapça ve Farsça teliflerde bulunan Osmanlı âlimlerinin eserlerinin önemli bir kısmı da kimi zaman bizzat müellifleri, kimi zaman ise farklı mütercimler tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Nitekim aynı eserin farklı dönemlerde çeşitli mütercimlerce yeniden tercüme edildiği de sıkça görülmüştür. Bu süreç sonucunda tercüme eserler, Osmanlı siyaset düşüncesinin başlıca kaynak havuzlarından birini oluşturarak bu sahada kurucu bir unsur haline gelmiştir.¹ Bu çalışma, Bosna kökenli bir Osmanlı âlimi, kadısı ve müderrisi olan Hasan Kâfi Akhisârî'nin (ö. 1025/1616) önce Arapça olarak kaleme aldığı, ardından gördüğü ilgi üzerine bizzat kendisi tarafından açıklamalı bir şekilde Türkçeye tercüme edilen *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem* adlı risâlesinin Türkçe tercümesine odaklanmaktadır. Osmanlı'daki siyaset düşüncesi tercüme zincirinin önemli bir halkasını teşkil eden bu eser, müellifin yaşadığı XVI. yüzyıl sonlarında belirginleşen ıslahat arayışları ve bu çerçevede şekillenen yazım geleneğinin de temsil gücü yüksek örnekleri arasında yer almaktadır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı devlet ve toplum yapısının çeşitli alanlarında bir gerileme ve çözülme sürecinin başladığı yönündeki tespit, sebepleri, mahiyeti ve sonuçları bakımından halen tartışılıyor olmakla birlikte tarihçiler arasında genel olarak kabul görmektedir. Bu dönemde Osmanlı düzeninin kayda değer bir değişim ve dönüşüme uğradığı, “kadîm” olarak nitelenen klasik yapıdan farklı bir istikamete evrildiği değerlendirilmesi, esasen dönemin bazı Osmanlı aydınları tarafından da açık biçimde dile getirilmiştir. Nitekim bu süreç yakından tanıklık eden bazı ilim ve devlet adamları, devletin idari ve toplumsal yapısındaki aksaklıkları tespit etmek ve bu olumsuz gidişata yönelik çözüm önerileri sunmak amacıyla çeşitli ıslahat risâleleri kaleme almışlardır. Kanûnî dönemi vezîriâzamlarından Lutfî Paşa'nın (ö. 970/1563) *Âsafnâme*'si, müellifinin resmî konumu dikkate alındığında en yetkili kaleminden çıkmış bir ıslahat risâlesi olma niteliği taşır. Lutfî Paşa'nın eserde ortaya koyduğu tespit ve teklifler takip eden dönemlerde yazılmış pek çok esere de malzeme teşkil etmiştir. Mustafa Âlî'nin (ö. 1008/1600) *Nushatü's-selâtin* adlı kapsamlı eseri ile Koçi Bey'in IV. Murad ve Sultan İbrâhim'e devlet idaresinde yol göstermek üzere kaleme aldığı meşhur risâlesi de ihtiva ettikleri tespit ve ıslah önerileri bakımından ilgili literatürün

1 Osmanlı döneminde siyaset sahasında üretilen tercüme eserlere dair güncel bir çalışma için bkz. Özgür Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercümeleri (1362-1807)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2025.

önemli halkalarını oluşturur.² Osmanlılarda nizamla dair eleştirel tespitler içeren ve islah önerileri sunan öncü eserlerden bir diğeri ise bu yazının da konusu olan Akhisârî’nin bahsi geçen risâlesidir.

Risâlenin Arapça aslı, Türkçe tercümesi ve her iki metni birlikte içeren çok sayıda yazma nüshası mevcuttur.³ Kayda değer bir yekûn tutan bu nüshalar özellikle İstanbul’daki yazma eser kütüphanelerinde yoğunlaşır. Nüshaların sayıca bu denli fazla ve geniş bir coğrafyaya yayılmış olması, risâleye yönelik teveccühün müellifin kendi dönemiyle sınırlı kalmadığını, bu ilginin sonraki asırlarda da canlılığını koruduğunu teyit eder. Diğer yandan muhtemelen risâlenin tercümesinin bizzat müellifin kaleminden çıkmış olması ve üstelik bunun salt bir tercüme olmanın ötesinde şerh niteliği de taşıması sebebiyle eser yeni tercüme girişimlerine sınırlı sayıda konu olmuştur. Tercümenin aynı zamanda şerh mahiyetinde olduğu da göz önüne alındığında Akhisârî tarafından kaleme alınan tercümenin ilim çevrelerince başarılı addedildiği ve bu nedenle yeni tercüme teşebbüslerine gerek duyulmadığı söylenebilir. Nitekim sınırlı sayıdaki bu tür tercüme teşebbüslerinde dahi çoğunlukla Akhisârî’nin tercümesinin esas alındığı, yapılan çevirilerin büyük ölçüde onun metnini takip ettiği anlaşılmaktadır. Meselâ Mustafa b. Mustafa’ya (XI./XVII. yüzyıl) ait bir tercümeden⁴ söz edilebilse de bu tercüme Akhisârî tarafından yapılan tercüme ile büyük ölçüde benzerlik arz etmektedir.⁵ Hasanbeyzâde

2 Mehmet İpşirli, “İslahat,” *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Ocak 2022). Konuya dair kapsamlı bir çalışma için bkz. Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadîm’in Peşinde: Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

3 Bu incelemede ana metin ile tercüme metnini bir araya getiren yazma nüsha esas alınacaktır. İki metnin iç içe olmakla birlikte Arapça ibarelerin üzeri çizilerek belirginleştirildiği bu nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi koleksiyonunda 1726 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. 23 satır, 26 varaklık nüshanın katalog kaydında müstensih olarak Vâsıt Efendizâde Muhammed adına yer verilmektedir. Salt ana metni içeren nüshalar dışında, tercüme metnini veya her iki metni bir araya getiren yazma nüshaların yazma eser kütüphanelerindeki dağılımı tespit edildiği kadarıyla şu şekildedir: Süleymaniye Kütüphanesi’nde 20, Atıf Efendi Kütüphanesi’nde 3, Millet Kütüphanesi’nde 3, Nuruosmaniye Kütüphanesi’nde 2, Topkapı Sarayı Kütüphanesi’nde 2, Beyazıt Devlet Kütüphanesi’nde 3, İstanbul Köprülü Kütüphanesi’nde 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı’nda 1, İstanbul Hüseyin Kocabaş Kitaplığı’nda 1, Ankara Milli Kütüphanesi’nde 1, Ankara Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi’nde 1, Çorum İl Halk Kütüphanesi’nde 2, Edirne İl Halk Kütüphanesi’nde 1, Çankırı İl Halk Kütüphanesi’nde 1, Konya Mevlana Müzesi Kütüphanesi’nde 1, Fransa Milli Kütüphanesi’nde 2, Zürih-İsviçre Boşnak Enstitüsü’nde 1, Bosna-Hersek Gazi Hüseyin Kütüphanesi’nde 1, Mısır Milli Kütüphanesi’nde 1 adet yazma eser nüshası bulunmaktadır.

4 Mustafa b. Mustafa, *Tercüme-i Usûlül’-hikem fî nizâmî’l-âlem* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 2112).

5 Bu yönde bir tespit için bkz. Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, s. 74; A. Cüneyd Köksal, “Giriş”, *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler: Usûlül’-hikem fî nizâmî’l-âlem*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018, s. 27-28.

Ahmed Paşa'nın (ö. 1046/1636-37) Akhisârî'nin eseriyle aynı adı taşıyan eseri için de benzer bir hususiyet göze çarpmaktadır.⁶

İlk neşri yer ve tarih bilgisi olmaksızın taş baskı olarak yapılan *Usûlü'l-hikem*, 1287/1870 yılında Mehmed Tevfik (1843-1893) tarafından birtakım düzenlemelerle tercüme edilerek Asır gazetesinde tefrika edilmiş ve ardından müstakil olarak basılmıştır.⁷ Şerif Ahmed Reşid Paşa (1858-1918) eseri Türkçeye tercüme ederek Arapça aslıyla birlikte neşretmiştir. Eser Cumhuriyet döneminde de bir dizi çalışmaya konu olmuştur. Mehmet İpşirli *Usûlü'l-hikem*'in Akhisârî tarafından yapılan Türkçe tercümesini metnin bütünlüğünü ve anlaşılabilirliğini artırmaya matuf tasarruflarla düzenleyerek Latin harfleriyle yayımlamıştır.⁸ Mustafa Sarıbyık yüksek lisans tezinde tercüme metnini Arapça aslıyla birlikte Latinize etmiştir.⁹ Kenan Ziya Taş *Usûlü'l-hikem*'in farklı bir başlıkla kayda geçirilen bir kopyasını (*Eğri Melhamesi Tarihçesi*) önce sadeleştirmiş, sonra Latinize ederek tıpkıbasımıyla birlikte yayımlamıştır.¹⁰ Eserin günümüz Türkçesine kazandırılması yönünde de önemli çalışmalar yapılmıştır. Asım Cüneyd Köksal, *Usûlü'l-hikem*'i müellifin Türkçe tercümesini de dikkate alarak günümüz Türkçesine aktarmış ve Akhisârî'nin hayatı ile eserlerine dair bir giriş yazısıyla birlikte neşretmiştir. Ömer Mahir Alper, eserin Arapça aslını, yer yer tercümede bulunan ilâve bilgileri de metne dahil ederek günümüz Türkçesine çevirmiş, Arapça metni içeren bir yazma nüshanın tıpkıbasımını hazırlamış ve bunları bir inceleme yazısı eşliğinde yayımlamıştır.¹¹ Eserin Arapça metninin müteaddit baskıları yapılmış, ayrıca Batı'da dikkati çeken

6 Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fî Nizâmî'l-Âlem," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1979-80, sy. 10-11, s. 246.

7 Bazı araştırmacılar, Tevfik'in aslında eseri yeniden tercüme etmediğini, bunun yerine Akhisârî'nin mevcut Türkçe tercümesini "biraz tadil ederek" veya dönemin diline göre "sadeleştirerek" yayımladığını öne sürmektedir. Buna karşılık Ömer Mahir Alper, Mehmed Tevfik'in, kitabının hem başında hem de sonunda eseri bizzat tercüme ettiğini açık bir şekilde belirttiğini ve kendisini "mütercim" olarak nitelediğini tespit etmektedir. Bu tespitten hareketle Alper, Tevfik tarafından önce tefrika edilip akabinde basılan metnin Akhisârî'nin tercümesinin bir uyarlaması değil, Tevfik'in Arapça metni esas alarak bazı tasarruflarla yeniden yaptığı müstakil bir tercüme olduğu sonucuna varır. Benzer bir değerlendirmeye Köksal da yer vermektedir. Ömer Mahir Alper, "Giriş," *Nizâm-ı Âlemi Sağlayan Sebeplerin Temelleri: Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2020, s. 19; Köksal, "Giriş," s. 25. Tevfik'in çalışmasını bir tercüme faaliyeti olarak görmeyen değerlendirmeler için bkz. İpşirli, "Hasan Kâfi Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri," s. 245; Ömer Faruk Akün, "Çaylak Tevfik," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Ekim 2025).

8 İpşirli, "Hasan Kâfi Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri," s. 247-278.

9 Mustafa Sarıbyık, "Hasan Kâfi Akhisârî'nin Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem Adlı Eseri Üzerinde Bir Tetkik", Yüksek Lisans Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989, s. 1-55.

10 Kenan Ziya Taş, *Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar: Yönetim Sanatı*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2011.

11 A. Cüneyd Köksal, *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018.

eser başta Fransızca, Macarca, Almanca, Sırpça ve Boşnakça olmak üzere farklı dillere de çevrilmiştir.¹²

I. Mütercimın Biyografisi

Hasan Kâfi Akhisârî'nin hayatına dair ilk elden bilgiler *Nizâmü'l-'ulemâ ilâ hâtemi'l-enbiyâ* adlı kendi biyografik eserinde yer alır. Kendi tercüme-i hâline tahsis ettiği bölümde yer verdiği bilgilere göre “Akhisar kadısı” Hasan b. Turhân b. Dâvûd b. Ya'kûb ez-Zîbî el-Akhisârî, Ramazan 951'de (Kasım-Aralık 1544) Sultan Süleyman'ın hüküm sürdüğü bir dönemde Bosna eyaletine bağlı Akhisar'da (Prusac) doğdu. İlk tahsiline on iki yaşında memleketinde başladı. II. Selim'in saltanatının başlarında (973/1566) tahsilini ilerletmek maksadıyla Dârüssaâde'ye (İstanbul) geldi. Burada kendilerinden çokça istifade ettiğini belirttiği belli başlı hocaların ilim ve sohbet meclislerine katıldı. Bu devrede emeklilik döneminde Çatalca Ali Paşa Medresesi'nde müderrislik yapan Kemalpaşazâde'nin müridinden ders gördü ve hizmetinde bulundu. Onun ölümünden sonra Rumeli Kazaskeri Molla Ahmed el-Ensârî'den tefsir ve usûl okudu, akfî ve naklî ilimleri tahsil etti. Bundan sonra müşkil hadisler konusunda yetkin âlimlerden olan Muallimü'l-vezîrî'l-kebîr namıyla meşhur Ebü'l-Mevâlî Bâlî b. Yûsuf'tan hadis okudu. Tahsilini tamamladıktan sonra 983/1575 yılında memleketi Akhisar'a dönerek tedris faaliyetlerine başladı ve bu sırada ilk eserlerini kaleme aldı. Takip eden yıllarda tedris ve telif faaliyetlerinin yanında çeşitli bölgelerde kadılık yaptı. 991/1583'de Akhisar kadılığına tayin edildi. 996/1587 tarihinde yeniden İstanbul'a gitti ve bu sırada Srem kadılığı uhdesine verildi. Tedris ve kazâ faaliyetleriyle meşgul olduğu bu yıllarda hac için çıktığı seferde Şam, Kudüs ve Haremeyn ulemasıyla mülâki oldu. Medine'de iken Bâbürlü Sultanı Celâleddin Ekber Şah'ın hocası Mîr Gazanfer b. Ca'fer el-Hüseynî'nin ders halkasına katıldı. 1000/1592 yılında usûl-i fıkha dair önemli eseri *Semtü'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*'ü kaleme aldı. Bu seferden sonra tekrar İstanbul'a dönen Akhisârî, 1001/1592 yılından itibaren çeşitli beldelede yine kadılık icra etti. “Erdel fitnesi” olarak nitelediği Erdel dolaylarında çıkan karışıklıklar sebebiyle memleketi Akhisar'a döndü ve telif ile tedrise yoğunlaştı. 1004/1595 yılında *Semtü'l-vusûl*'ü şerh, meşhur eseri *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem*'i telif etti. 1005/1596 tarihinde III. Mehmed'in Eğri seferine katılmak üzere Akhisar'dan ayrıldı. 1014/1605 senesinde Estergon seferine katıldı ve Osmanlı-Habsburg mücadelesinin sona ermesinin (1606) ardından Akhisar'a döndü. Bundan sonraki yıllarını telif ve tedris faaliyetleriyle geçiren Hasan Kâfi, 15 Şâban 1025 (28 Ağustos 1616) tarihinde vefat etti.¹³

12 Esere dair tahkik çalışmaları ile Batı dillerindeki neşirler hakkında bkz. Muhammed Aruçi, “Hasan Kâfi Akhisârî,” *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Ocak 2022); Alper, “Giriş,” s. 20-21.

13 Hasan Kâfi Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ ilâ hâtemi'l-enbiyâ*, Çorum Hasan Paşa İlk Halk Kütüphanesi, 1248/1, 13b-16a. Ayrıca bkz. Aruçi, “Hasan Kâfi Akhisârî”; Mehmet Hancıç, *el-Cevherü'l-esnâ fî terâcimi 'ulemâ'i ve şu'arâ'i Bosna*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulvi, ♡

II. Tercümenin Amacı, İthaf Mercii ve Tarihsel-Düşünsel Bağlamı

Hasan Kâfî, İslâmî ilimlerden alet ilimlerine kadar uzanan geniş bir yelpazede çok sayıda eser telif etmiştir. Bu eserler arasında şüphesiz en meşhur olanı, devlet ve toplum düzenine dair kaleme aldığı siyasetnâme türündeki *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-'âlem* adlı risâlesidir. Müellif, X./XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı devlet ve toplum yapısının çeşitli alanlarında gözlemlediği zafiyet ve aksaklıklara dikkat çekmek ve bunlara ıslah önerileri sunmak maksadıyla kaleme aldığı bu risâleyi, 1004/1595 yılında önce Arapça olarak telif etmiştir. Bundan bir yıl sonra katıldığı Eğri seferi sırasında eserini önde gelen bazı ilim ve devlet adamlarına sunmuş ve risâle oldukça beğenilmiştir. Sultana arz edilmesi ve kolayca anlaşılması için kendisinden risâleyi Türkçeye çevirip şerh etmesi istenince risâle müellif tarafından sefer dönüşünde (1005/1597) açıklamalı olarak tercüme edilmiş ve Sadrazam Damad İbrâhim Paşa aracılığıyla III. Mehmed'e takdim edilmiştir. Bu vesileyle Hasan Kâfî sultanın ihsan ve iltifatlarına mazhar olmuştur.¹⁴

Risâlenin tercüme edilme gerekçesine matuf *Nizâmü'l-'ulemâ* daki bu bilgileri *Usûlü'l-hikem*'in tercümesinin girişindeki bilgiler de teyit etmektedir. Arapça aslında yer almayan bu çerçevedeki ifadelerde Osmanlı sultanı “zıllullâh”, “şehinşâh”, “sultân-ı selâtîn”, “hâkân-ı havâkin-i mülûk” gibi vasıflarla yüceltilmekte ve birtakım somut tarihî başarılarla yapılan atıflarla sultanın üstün konumu pekiştirilmektedir:

Emmâ ba'd. Şol zemân ki pâdişâh-ı zıllullâh ve şehinşâh-ı 'âlem-penâh sultân-ı selâtîn-i Rûm u 'Arab u 'Acem ve hâkân-ı havâkin-i mülûk rikâb-ı ümem kâlî-i kılâ'-ı kefere-i Üngürüs kâtı'-ı nizâ'-ı fecere-i Erdel ve Rûs hulâsa-i selâtîn-i Âl-i 'Osmân di'âme-i esâtîn-i zemîn ü zemân ferîd-i devr-i 'Osmânî Ebû'l-feth-i sâni Sultân Gâzî Mehmed Hân ibn-i Sultân Murâd Hân ibn-i Sultân Selîm Hân ibn-i Sultân Süleymân Hân (...) hazretleri 'izzet ve sa'âdet ve şevket ve şecâ'at ile Kal'a-i Eğri seferine 'azimet buyurdular. Bu du'â-i hayrlarında mücidd ü sâ'î olan dâ'îleri dahî mahzâ 'ibâdet-i gazâda belki mahallinde ve du'âda bulunmak niyyeti ile sefer-i mezbûre bile varup ol feth-i mubîn ve ol vak'a-i kübrâ ve ma'reke-i

Kâhire: Dâru hacet, 1413/1992), s. 61-71; Köksal, “Giriş,” s. 7-14; Alper, “Giriş,” s. 7-15. Hasan Kâfî Akhisârî'nin *Nizâmü'l-'ulemâ* başlıklı eserini merkeze alarak hayatı, eserleri, hocaları, ilmî ve meslekî faaliyetleri, şahit olduğu önemli olaylar ve devlet ricâliyle olan ilişkilerini etrafıca ele alan güncel bir çalışma için bkz. Orhan Ençakar, “Nizâmü'l-'Ulemâ' ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ' İsimli Otobiyografik Eseri Ekseninde Bosna-Akhisar Kadısı Hasan Kâfî Akhisârî'nin Ben-Anlatısı,” *İslam Tetkikleri Dergisi*, 2025, c. 15, sy. 1, s. 69-98.

14 Akhisârî, *Nizâmü'l-'ulemâ ilâ hâtemi'l-enbiyâ*, 1248/1, 15a-16a. Bununla birlikte Ençakar, *Usûlü'l-hikem*'in Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde 1928 demirbaş numarasıyla kayıtlı bir nüshasında ise eserin Bosna Beylerbeyi olan Arnavut asıllı Hadım Hafız Ahmed Paşa'ya (ö. 1021/1613) ithafla kaleme alındığı bilgisine yer verildiğini aktarmaktadır. Ençakar, “Nizâmü'l-'Ulemâ' ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ' İsimli Otobiyografik Eseri Ekseninde Bosna-Akhisar Kadısı Hasan Kâfî Akhisârî'nin Ben-Anlatısı,” s. 83.

‘uzmâda ol mübârek gazâda ve ol ceng ü vegâda hâk âlûde olup du‘âda bile bulundum. (...)

Bundan akdem Akhisâr’da zâviye-i ‘uzlette münzevî ve küşe-i vahdette muntavî iken nizâm-ı ‘âleme mute‘allık bir risâle-i latîfe ve mecelle-i şerife te’lif ve tertîb ve tasnîf etmişdim. Bu sefer-i mübârek ü meymûnda hem ‘inân ve hem rikâb-ı hümayûn olan a‘lâm-ı ‘ulemâ’-i ‘izâm ve erkân-ı devlet ve a‘yân ve vüzerâ’-i kirâm-ı dîvân hazrete ‘arz u iş‘âr olundukda cümlesi kabûl ve pesend idüp tahsîn-i belîğ ve ihsân-ı bî-dirîğ buyurmağla lisân-ı Türkî ile terceme ve şerh olunup ‘arz olunması evlâ idüğüne re’y ü işâret buyurmağın bi-‘avnillâhi’l-meliki’l-mennân lisân-ı Türkî ile şerh u beyân ve izâh u ‘iyân idüp gâyetde vâzıh u âsân olan ta‘bîr ile takrîr ü tahrîr eyledim ki a‘yân-ı ashâb-ı dîvân ve erbâb-ı evvân-ı sultâna suhûlet ile istifâde mümkin ü müyesser oldukdan sonra mazmûniyle ‘amel olunup bi-iznillâhi te‘âlâ ‘âlemde âsâr u semerâtı ve envâr-ı hayr u berekâtı zuhûr eyleye.¹⁵

Devlet ricâlinden gelen teşvik ve talepler, Osmanlı dönemi siyaset tercümelerinin ortaya çıkışındaki başlıca sâiklerden biridir. Mütercimler kimi zaman bu durumu kendilerine bu hususta “işâret” edildiğini belirterek ifade etmişlerdir.¹⁶ Nitekim risâlenin tercüme sürecine dair yukarıda aktarılan ifadeler Akhisârî’nin tercümesinin de doğrudan ulemâdan ve devlet erkânından gelen bir sipariş üzerine kaleme alındığını göstermektedir. Akhisârî risâlesini “a‘lâm-ı ‘ulemâ’-i ‘izâm ve erkân-ı devlet ve a‘yân ve vüzerâ’-i kirâm-ı dîvân hazarâtına ‘arz u iş‘âr” ettiğini ve hepsinin risâleyi “kabûl ve pesend” ile karşıladıklarını, bunun üzerine eserin “lisân-ı Türkî ile terceme ve şerh olunup [sultana] ‘arz olunması” yönünde kendisine “re’y ü işâret” edildiğini ifade etmektedir. Diğer taraftan, tercüme ve şerh sürecinde mütercim metnini “gâyetde vâzıh u âsân olan ta‘bîrler” ile aktarmaya özen gösterdiğini de özellikle vurgulamaktadır. Buna gerekçe olarak gösterilen husus ise divan mensuplarının ve padişaha yakın kimselerin eserden kolaylıkla istifade edip içeriğiyle amel edebilmelerini sağlamaktır. Bu durum aslında bir taraftan da kaynak eserin tercüme edilmesinin bir başka gerekçesini, kısacası bir diğer sebep-i tercümesini ortaya koymaktadır: Kaynak eseri daha geniş bir okur kitlesinin istifadesine sunmak ve böylelikle umuma açık hale getirmek. Faydayı umuma teşmil etme düşüncesi, özellikle Osmanlı döneminde üretilen siyaset tercümelerinin hemen hepsinde doğrudan yahut örtük bir biçimde bir sebep-i

15 Hasan Kâfî Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem fî nizâmî’l-âlem* (Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1726), 1b-2a.

16 Bu tür örnekler için bkz. Özgür Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Tercüme Tercüme (1362-1807)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2025, s. 87-99; a. mlf. “Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler,” *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 2023, c. 13, sy. 1, s. 433-439.

tercüme olarak karşımıza çıkar.¹⁷ Akhisârî'nin tercümesi bu bakımdan tercüme-lerde gözlemlenen bu genel yaklaşımın somut bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Akhisârî risâlenin telif ve tercüme süreci ile ithaf merciine dair yukarıda aktardığı bilgilerin devamında ise tercümenin hangi sâiklerle ve nasıl bir tarihsel-düşünsel zeminde üretildiğini açıklamakta, böylece tercümenin amacı, işlevi ve bağlamsal arka planına dair temel çerçeveyi ortaya koymaktadır. 980/1572 tarihinden beri âlemin nizam ve intizamında, bilhassa İslâm diyarında fesat ve bozgunculuğun baş gösterdiğini, toplum düzeninde belirgin bir çözülme yaşandığını ifade eden müellif, meydana gelen bu *tagayyür* ve *teşevvüşün* sebeplerini üç ayrı *vecih* altında toplar. Birincisi “adalet” ve “hüsn-i siyâset” konusundaki ihmaldir. Bu yöndeki ihmalin temelinde mesâlih ve menâsıbın nâ-ehle verilmesi yatmaktadır. İkincisi *istişare*, *re'y* ve *tedbîr*in terk ve ihmal edilmesidir ki bu durum devlet ricâlinin kibri ve ulemâya karşı gösterdiği ilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Üçüncü sebep ise askerî işlerde gerekli tedbir ve hazırlıkların ihmal edilmesi, savaş araç ve gereçlerinin kullanımında gevşek davranılmasıdır. Bunun arka planında ise askerlerin ümerâ ve seraskerlerden çekinmemeleri bulunmaktadır. Hasan Kâfî'ye göre bütün bu ihmallerin temelinde yatan esas sebep ise rüşvete tamah edilmesi ve kadınların sözleriyle iş görülmesidir. Tüm bu hususlar mütercim tarafından kaynak metne yapılan şerh niteliğindeki ilâve açıklamalar eşliğinde şöyle aktarılmaktadır:

Vakta ki müşâhede eyledim hicret-i nebeviyye târihinün bin dördüncü yılında ‘âlemin nizâmında fesâd ve bozgunluğu müşâhede eyledim ve dahi Âdem oğlanlarımın hâlleri intizâmında bozgunluk müşâhede itdim. Husûsâ ki dâr-ı İslâm'da ya'nî memâlik-i İslâmiyye'de. Hak Te'âlâ vâkı' olan hâlel ve züleli islâh eylesin, dahi dâr-ı İslâm memleketlerini kıyâmet gününe değin selâmet üzre eylesin. (...) [Binâen-aleyh] vâkı' olan hâlel ve zülelün hikmeti ve sebebi olan esrâra vâkuf olmağ için teveccüh-i tâm ile teveccüh eyledim. Pes Rabbü'l-'izzet Hazretleri bana lutf ile ilhâm eyledi. (...) Ol ulu hikmetlerinden biri budur ki benim kalbime ilk eyledi bu kavî-i şerifini ki buyurmuşdur: “Tahkîk Allah Te'âlâ Hazretleri bir kavmden olan nî'met ve 'âfiyeti tağyîr eylemez ve bozmaz tâ ki ol kavm kendülerinde olan eyü hallerini ve fi'illerini yaramaz fi'illere ve kem hallere döndürmeye-ler.” (...) Şol vakt ki Allâh Te'âlâ Hazretlerinin latîf 'avnî ile fikr eyledim on yıldan dahi ziyâde vâkı olan zemândan berûde zuhûr iden umûrda fikr eyledim. Bana açıldı bu husûsda ya'nî tokuz yüz seksen târihinden berû vâkı' olan ihtilâl ve teşevvüş husûsunda bana ba'zı vechler ve ba'zı sebebler feth ve keşf oldu. (...) Bu tağayyurâtın ve tebeddülâtın evvelki vechi 'adâletde ihmâl ve tekâsüldür dahi hüsn-i siyâset ile zabt olunmakda ihmâl olunduğudur. Bu ihmâlün sebebi umûr-ı nâsı ve mühimmât-ı

17 Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, s. 85-89; a. mlf. “Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri,” s. 430-433.

memleketi ehl olanlara tefvîz eylememekdür ya'nî mesâlih ve menâsib nâ-ehle virilmekdendir. İkinci vechi müşâverede dahi re'y u tedbîrde terk vâki' olub ihmâl olunduğudur. Bu müsâmahanün ve ihmâlün sebebi ekâbir ve a'yânda kendüsin görmeklik ve mütekebbirlikdür, dahi 'ulemânun ve 'ukâlânun musâhabetlerinden 'arlanduklarıdır. Ya'nî zamâne ekâbirinün meclislerine 'ulemâ ve 'ukâlâdan bir kimse gelse ana hakâretle nazar idüp anunla musâhabet ve mükâleme eylemeden 'âr iderler, kande kaldı ki ekâbir-i selef gibi 'ulemâ ve 'ukâlânun ayaklarına ve meclislerine varup re'y ve tedbîr ve hikmet öğreneler. Üçüncü vech asker tedârükünde ve tedbîrinde terk ve ihmâldür dahi düşmen ile mukâtele ve muhârebe zamânında âlât-ı yat kullanmakda ihmâl itdükleridir. Bu ihmâlün sebebi askerün ümerâdan ve seraskerlerden korkmaduklarıdır. Andan sonra bu zıkr olunan sebeblerün ve vechlerün cümlesine sebep olan dahi bu bâbda olanun gâyetî rüşvet alınmak tam'îdur dahi nisâ tâifesine râğbet idüp sözleriyle 'amel eylemekdür.¹⁸

Akhisârî'nin “zamanın musibetleri” şeklinde tasvir ettiği dönemdeki bu kötü gidişattan duyduğu “şikâyet”, onu “nizam-ı âlemin kaidelerini tecdit edecek faydalı bir muhtasar kitap” telif etmeye sevk etmiştir:

Pes, bu vücûh ve esbâb bana münkeşif oldukda Allâh Te'âlâ Hazretlerine ağlar iken taleb itdim dahi zamânun nekbetlerinden şikâyet ider iken Allâh Te'âlâ Hazretlerinden istihâre itdim. Pes Hak Te'âlâ bana hayrlı itdi ifâde idici bir muhtasar kitâb yazmağı bu bâbda ya'nî bu nizâm-ı 'âlem bâbında, eyle muhtasar kitâb ki nice kelimeleri müştemil ve câmi' ola. Şöyle kelimeler ki lafzları muhtasar ve tahtlarında me'ânî-i kesîre mûnderic ola, nizâm-ı 'âlemün ka'idelerini tecdîd itmekde ifâde idici bir muhtasar ola. Dahi bir muhkem kitâb yazmağı hayrlı gördi ki 'akl sâhiplerinün hâlis olan sözlerini mutazammın bir kitâb ola. Öyle hâlis sözler ki ma'arif u hikmetlerden ola, ahvâl-i benî Âdem intizâmının binâlarını muhkem eylemekde müfid ve muhtasar ola.¹⁹

Akhisârî, eserini kaleme alırken kendinden önce yazılmış kitaplardan yararlandığını, bunlardan iki tanesinden ise özellikle istifade ettiğini kaydeder. Bunlar; Kâdî Beyzâvî'nin meşhur tefsiri ile Zemahşerî'nin *Rebû'ü'l-ibrâr ve nusûsü'l-ahbâr* adlı eseri üzerine Hatibzâde tarafından yapılmış *Ravzatü'l-ahyâr* adlı ihtisar çalışmasıdır.²⁰ Müellifin bu eserlerden *Usûlü'l-hikem*'in sistematigi açısından değil, dile getirmeyi amaçladığı hususlarda verdiği misaller ve aktardığı anekdotlar

18 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 2b-3b.

19 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 3b-4a.

20 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 4a.

bakımından yararlandığı söylenebilir.²¹ Metinde hemen her bahis, ilgili konudaki temel yaklaşımı desteklemek üzere âyetler, hadisler, hikemî sözler ile meşhur hükümdar, halife ve sultanların hayatlarından aktarılan anekdotlarla temellendirilmektedir. Bu yönüyle risâle, klasik siyasetnâme türünün karakteristik özelliklerini yansıtan bir örnek teşkil etmektedir.

III. Tercüme Usulü

Osmanlı siyaset düşüncesi mütercimleri, çoğu zaman kendilerini yalnızca metni bir dilden diğerine aktaran kimseler olarak değil, metni içinde bulundukları bağlama göre yeniden yorumlayan ve gerektiğinde açıklamalarla metni zenginleştiren birer şârih ve hatta musannif konumunda görmüşlerdir.²² Kuşkusuz Akhisârî'nin tercümesi de bu yaklaşımın tipik bir örneğini teşkil eder. Mütercimler çoğu zaman tercüme sürecinde izledikleri yöneme dair bilgilere yer vermezken Akhisârî'nin tercümenin girişindeki ifadeleriyle bu hususa da açıklık kazandırdığı görülmektedir. Burada doğrudan kendisine risâleyi Türkçeye “terceme ve şerh” etmesi yönünde bir talep geldiği ve bu doğrultuda metni “lisân-ı Türkî ile şerh u beyân ve îzâh u ‘iyân” ettiği ifade edilmektedir. Bu ifadeler risâlenin salt bir tercümeden ibaret olmadığını ilk ağızdan tescillemektedir. Ayrıca tercüme metni de bu durumu açık bir biçimde teyit etmektedir. İki metnin muhtevası incelendiğinde tercümenin ana metne sık sık ilâve birtakım değerlendirmeler ve hatta bazı bölümleri itibarıyla şerh niteliği taşıyan tafsilatlar barındırdığı rahatlıkla anlaşılabılır. Akhisârî, metni muhatap kitlenin zihnine ve gündemine yaklaştırmak maksadıyla kaynak metinde kapalı kalabilecek noktaları ilâvelerle zenginleştirmiş, kimi zaman yeni anekdotlar eklemiş, bazı ifadeleri daha anlaşılır kılmak için genişletmiş, kısacası kaynak metni muhtelif yönlerden ve doğrudan Osmanlı bağlamına ait malumatlarla zenginleştirmiştir. Bu kabil ilâvelerin daha ziyade mütercimin bizzat şahit olduğu somut hadiseler etrafında yoğunlaştığı görülür. Tercüme tarihî açıdan da önemli kılan bu hususun, kimi zaman müellifin mevcut duruma dair eleştirel gözlemleriyle birleşmesi tercüme Osmanlı siyaset düşüncesi bakımından ayrıca değerli kılmaktadır. Bu sebeplerle eserin harfî bir tercüme olmadığını altını çizmek gerekir. Aksine tercüme faaliyetinin yanı sıra güçlü bir şerh yönü de barındırdığı için metni bir “tercüme-şerh” olarak nitelendirmek daha isabetlidir. Bu nitelendirme sürecin basit bir dil aktarımından ibaret olmadığını, mütercimin metne yönelik katkı ve müdahalelerinin belirginleştirilmesi açısından da daha elverişli olabilir. Zira Akhisârî yalnızca metni aktaran bir mütercim değil, metin üzerinde yeri geldiğinde bir şârih gibi kapalı noktaları izah eden ve hatta kimi zaman yeni bilgiler ve yorumlar ekleyerek bir musannif gibi çeşitli roller üstlenmiştir. Bu

²¹ Köksal, “Giriş,” s. 24.

²² Bu yönde bir tespit için bkz. Kavak, *Siyaseti Türkçe Düşünmek*, s. 130-131; a. mlf. “Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri,” s. 429.

durum *Usûlü'l-hikem*'in hem müellifi ve hem de mütercim-şârihi olan Akhisârî'nin siyaset sahasındaki düşüncelerini ve Osmanlı bağlamındaki konumunu bütüncül bir biçimde değerlendirebilmek için tercümesini de dikkate almanın gerekliliğini ortaya koyması bakımından da önem taşır.

IV. Tercümenin Planı ve Muhtevası

Tercüme, giriş, mukaddime, dört bölüm (*asl*) ve hâtimeden müteşekkildir. Girişte²³ yukarıda genişçe ele alındığı üzere risâlenin telif ve tercüme süreci, amacı, ithaf mercii ve bağlamına ilişkin bilgilere yer verilmiştir.

A. Erkân-ı Erba'a: Nizâm-ı Âlemin Temeli Olarak Dört Sınıf

Mukaddime kısmı²⁴ klasik toplumsal dört sınıf anlayışını konu edinir. Kökleri çok eskilere kadar uzanan ve temelde toplum düzeninin (nizâm-ı âlem) uyum içinde işlemesi için her grubun kendi görevini yerine getirmesi gerektiği fikrine dayanan bu anlayışın fikrî zemini Akhisârî tarafından şöyle formüle edilmektedir:

Kitâbun mukaddimesi ‘âlemün nizâmına sebep olan nesnenin beyânındadır. Ol sebep-i nizâm-ı ‘âlem budur ki tahkîk Allâh Te‘âlâ Hazretleri çünkü ‘âlemün bâkî olmasını takdîr eyledi nev’-i insânun bâkî olmasıyle, ya’nî mâdâme ki nev’-i insân bakî ola ‘âlem dahi ma‘lûm olan vakte değin ki yevm-i kıyâmetdür. Dahi insânun bekâsını evlâd getürmek ile takdîr eyledi. Bu evlâd ve nesl ise mu‘âşeret ve çiftlenmek ile olur, bu ise olmaz, illâ mâl ile olur, mâl ise olmaz, illâ te‘âmül ile olur ya’nî halk birbiriyle mu‘âmele ve alışveriş itmekle olur. Böyle olıcak bir üslûb ve kâ’ideye ihtiyâc vâkî’ oldu ki ol üslûb ve kâ’ide ile nev’-i insânun masâlihi zabt oluna ahsen ve âsân vech üzre cemi’ zemânda. Pes böyle ihtiyâc vâkî’ olıcak, Allâh Te‘âlâ Hazretlerinden ilhâm ve tevfikle ‘âlimlerin eskileri tertîb itdiler dahi eskilerin ‘âkilleri tertîb itdiler benî Âdem oğullarını dört bölük üzre tertîb itdiler. Dört sınıfdan birini kılıç için ta’yîn itdiler dahi birini kalem için dahi birini eken ve biçen için dahi bir bölüğünü san’at ve ticâret için ta’yîn itdiler.²⁵

Buna göre Allah, dünyanın varlığını insan neslinin devamına bağlamıştır. Neslin bekası da çocuk sahibi olmak, bu ise bir arada yaşamakla mümkün olur. Aile kurmak ve geçimi temin etmek için ekonomik bir yapıya, yani insanların birbiriyle alışveriş yapmasına ihtiyaç vardır. Tüm bu ilişkilerin karmaşaya yol açmaması için bir toplumsal düzene ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda “âlimlerin eskileri” ve “eskilerin ‘âkilleri” toplumu dört temel sınıfa ayırmıştır. Her sınıfın kendine özgü bir ameli ve toplumsal düzeni sürdürmeye matuf bir

23 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 1b-4b.

24 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 4b-7b.

25 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 4b-5a.

görevi vardır. Birinci sınıf “kılıç ehli” olup padişahı, vezirleri ve padişah nâiblerini kapsar. Bu sınıfın temel vazifesi diğer bütün sınıfları adalet ve hüsn-i siyaset ile sevk ve idare etmektir. Fakat bunu yaparken “kendüler bildüğü ve istediği üzre değil, belki ‘âlimlerün ve ‘âkillerün tedbirleri ve re’yleri ile olmak gerekdür ki hatâ’ vâki’ olmaya.” Bu sınıfa has diğer ameller ise düşmanı def etmek için kıtal etmek ve ümerânın sorumluluğunda bulunan diğer işleri takip etmektir. İkinci sınıf “kalem ehli” olup âlimler, âkiller ve sâlihlerden oluşur. Bunlara mahsus olan amel marûfu emredip münkerden sakındırmak, şeriatın hükümlerini her bir sınıfa tebliğ etmek, dîn ü diyâneti talim edip halkı ibadete teşvik etmek, cümle halkın hayrına bilhassa sultanın salahına dua etmektir. Üçüncü sınıf “ziraat ehli” olan çiftçilerdir. Onlara düşen ekip biçmek suretiyle toplumun tüm kesimlerine yetecek miktarda üretimde bulunmaktadır. Dördüncü sınıf ise “sanat ve ticaret erbabı” olup zanaatkârlar ve tacirlerden oluşur. Bu sınıfa özgü olan amel ise kendi mesleklerinin gerektirdiği ve halkın faydasına olan işlerle meşgul olmaktır.²⁶

Bu tertip ve düzeni, öteden beri kabul görmüş bir uygulama olduğunu vurgulamak üzere “tertîb-i kadîm”, “üslûb-ı kadîm” ve “tarîk-i mergûb” şeklinde nitelendiren Akhisârî, söz konusu toplumsal model ile nizâm-ı âlem arasında sıkı bir ilişki kurar. Ona göre dört sınıfın dışında kalan kimselerin kendi hallerine terkedilmeleri bütün sınıflar için tehlike teşkil eder. Zira “mülk ve saltanat, ancak her bir sınıf ehlinin kendilerine mahsus olan amel üzere sabit ve kaim olma-sıyla nizam bulur.” Bu nedenle gerekirse bu türden kimseleri “cebr ile esnâf-ı erbaa’dan birine ilhak etmek gerekir.” Aksi takdirde bu durumun “cemi’ esnâf halkına zahmet ve muzâyaka vereceğini” belirten Akhisârî, geçmiş sultanların zamanında bu ilkeye riayet edildiğini belirtip “şimdiki zamanlarda” buna gerekli özenin gösterilmediğinden yakınır. Kaynak metinde yer almayan tercümedeki bu ifadeler şöyledir:

Selâtin-ı selef *rahimehümullâh* zemânlarında bu makûle mu’attal kimes-neler her yılda bir kere teftîş olup men’ olunurlar idi. Hatta bu makûle ‘Arab tâifesinün men’i müte‘azzir olduğu için Rûmeli’ne geçmesünler diyü iskelelerde muhkem yasak olunur imiş. Ol sebebdan zemân-ı evâilde diyâr-ı Rûm’da hayr u bereket ziyâde imiş. Nolaydı şimdi dahi teftîş olup halk bî-kesb ve bî-kâr olmakdan men’ olunalar idi.²⁷

Geçmişte başıboş ve işsiz insanların yıllık teftişlerle kontrol altında tutulduğunu, hatta bazı göçebe Arap gruplarının limanlar marifetiyle Rumeli’ye geçişlerinin engellendiğini hatırlatan Akhisârî, o dönemlerdeki bereketin sebebinin de bu düzen olduğunu düşünmekte ve “nolaydı şimdi dahî teftîş olup halk bî-kesb ve bî-kâr olmakdan men’ olunalar” şeklinde yakınarak bir bakıma “kanûn-ı kadîm”e

26 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 5a-6a.

27 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 6b.

duyduğu özlemi dile getirmektedir. Kuşkusuz bu özlem müteakip satırlarda kendisini çok daha açık bir biçimde gösterecektir.

Bir diğer tehlike ise “bir sınıf ehlinin kendi amelinden alınıp başka sınıfın ameli üzerine cebr ve teklif olunmasıdır.” Böyle bir uygulamanın, toplumsal yapıda karışıklıklara sebebiyet vereceğini kaydeden Akhisârî, 1001/1592 senesinden itibaren şahit olunan bu nevi uygulamaların bazı bölgelerde -bilhassa Hırvat ve Bosna serhadlerinde- yol açtığı nizamsızlık örneklerinden bahseder. Kaynak metinde müellifin işaret etmekle yetindiği bu hususlar tercümede genişletilerek aktarılmaktadır:

Pes bundan ma'lûm oldu ya'nî bu takdîr-i kâ'ide ve tefsîr-i zâbitadan bilindi ki pes lââyk değildir ki bir sınıf ehli kendü 'amelinden men' olunup âhar sınıf ehlinün 'ameline cebr ü teklif oluna. Zîrâ tahkîk bu makûle cebr ü teklîf ihtilâlî ve teşevvüşü icâb ider. Nitekim bu birkaç yılda ihtilâl ve teşevvüş bu sebep ile vâki' oldu. Re'âyâ ve kurâ halkı ve ehl-i sanâyî' ve kasabât halkı serhadlere sürülüp muhârebe üzre cebr olunmağla 'asker olan sipâh ve neferât muhârebede ihmâl idüp zâbitler tekâsül idüp ihmâl itmeğle esbâb-ı me'âş mükedder olup vilâyetde kaht u galâ bir mertebeye vardı ki zemân-ı evvelde birer akçeye alınan ba'zı nesne şimdi onar akçeye bulunmaz oldu. Bu re'âyâ ve kasabât halkı muhârebeye cebr ile sürülmek kadîmden olmayup bin bir târihinden bu âna gelince vâki' oldu. Husûsan serhadd-i Hırvat ve Bosna'da târîh-i mezbûrdan berî her yıl sefer zemânı olduğu gibi serasker olanlar vilâyete âdemler salup reâyâ ve berâyâyı ve kasabâtta olan cemâ'at-ı müslimîn ve ehl-i hîrîf olanı cebren sefere sürmekle derdmend re'âyâ ekînsiz kalup kasabât câmi'lerinde cemâ'at ile namâzlar kılınmayup du'âlar olunmamak ile vilâyetde kaht u galâ ve envâ'-ı belâ zuhûr eylediğinden 'askerün dahi işleri rast gelmeyüp firâr ider oldılar.²⁸

Buna göre bir sınıfa mensup kimselerin kendi işlerinden alıkonularak zorla başka bir sınıfın ameli yerine getirmeye mecbur bırakılmaları doğru değildir. Çünkü böyle bir müdahale, toplumsal düzenin bozulmasına ve kargaşaya yol açar. Nitekim son birkaç yıldır yaşanan karışıklık ve bozulma da tam olarak bu sebepten kaynaklanmıştır. Köylüler, zanaatkârlar ve kasaba halkı zorla sınırlara sürülerek savaştırıldığı için, asıl işi savaşmak olan askerler gevşeklik ve ihmalkârlık göstermeye başlamıştır. Bunun sonucunda geçim düzeni bozulmuş, ülkede kıtlık ve pahalılık öyle bir seviyeye ulaşmıştır ki, eskiden bir akçeye alınan bazı şeyler şimdi on akçeye bile bulunmaz olmuştur. Özellikle 1001/1592 senesinden itibaren daha çok Hırvat ve Bosna serhadlerinde şahit olunan bu nevi uygulamaların neticesinde çiftçiler tarlalarını ekemez olmuş, kasaba camilerinde cemaatle namaz

28 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 6b-7a.

kılınmaz, dualar edilmez hale gelmiştir. Böylece ülkede kıtlık, pahalılık ve türlü belalar baş göstermiş, askerlerin de işleri yolunda gitmediği için ordudan firar etmeye başlamışlardır. Osmanlı devlet ve toplum düzeninin içine sürüklendiği bu zafiyet karşısında “saltanatın nizamı ve halkın intizamı” için yapılacak şey bellidir: Tertîb-i kadîm, ya’nî muktezâ-yı şer’-i şerîf üzere olmak:

Mâdâme ki pâdişâhun muhâfazası tertîb-i kadîm üzere ola, muktezâ-yı şer’-i şerîf ile zabt idüp her sınıf ehlini kendü ‘amelinde sâbit ve kâim eyleye, mülk ve saltanatı nizâm cihetinden ziyâde olur dahi Âdem oğlanlarının hâlleri intizâm cihetinden ziyâde olur dahi pâdişâhlık kuvvet cihetinden ziyâde olur. Ammâ kaçan ki bu üslûb-ı kadîm ri’âyet olunmakda ihmâl vâki’ olsa dahi bu tarîk-i mergûb himâyet olunmakda ihmâl vâki’ olsa mülk ve saltanata fesât sirâyet ider dahi dört taraftan pâdişâhlığa za’f sirâyet ider. Yâ Allâh sen sakla dahi yâ Rab devlet-i ‘Osmâniyye’yi siyânet idüp me’mûn eyle intikâli îcâb ve iktizâ ider nesnelerden.²⁹

B. Kânûn-ı Kadîm Işığında Devletin Nizamı: Temel İlkeler ve Sapmalar

Eserin birinci bölümü³⁰ “padişahlığın nizam ve intizamını sağlayan hususlar” ile “padişahların devletine zarar ve noksan getirecek şeyler” hakkındadır. Nizam ve intizamı sağlayan hususların başında adalet ve hüsn-i siyâset gelir. Padişah ve yönetimi altındaki tebaa hakkında hayırlı olan bütün hususların adalet ve ihsanı emreden ilahî buyrukta münderiç olduğunu ifade eden Akhisârî, riyasetin ancak *adl* ve *hüsn-i siyâset* ile sebat ve kemâl bulacağını belirtir: “Padişahlık olmaz, illâ adl ile, dahi hüsn-i siyâset ile olur.” Padişahın dikkat etmesi gereken bir diğer temel unsur, halkın maslahatını ilgilendiren görevleri ve diğer her işi ehline tevdi etmektir. Bir işin müstahakkına emanet edilmemesi, o işe liyakat sahibi kimselerin kalplerini padişaha karşı soğutur. Sâsânî hanedanlığının bu ilkeye riayet etmemesi sebebiyle yıkıldığına işaret ettikten sonra “bunda şimdiki zamânda azîm tenbîh ve îşâret vardır” diyen Akhisârî, kaynak metinde belirtmediği bu “tembih ve işaretleri” tercümesinde açıklığa kavuşturur. Kendi zamanında devlet işlerinde meydana gelen *halel* ve *teşevvüşü* mansıpların ehline tevdi edilmediğine bağlayan müellif, “nizam bozulmaya başladıktan beridir yüksek mansıpların o işlere liyakati olmayanlara verilir olmasından” duyduğu rahatsızlığı dile getirir ve *üslûb-ı kavîm* ve *kânûn-ı kadîm* ile amel edilmesi için niyazda bulunur:

İşâret ve tenbîh oldur ki manâsıb-ı ‘âliyyenün ta’yîn ve taklîdi ve tuğrâ-yı garrânun tahrîr ve tesvîdi kadîmden âsitâne-i sa’âdetlerine meşrût ve zât-ı şerîflerine mahsûs iken zuhûr-ı ihtilâlden nâşî ulu mansıplar

29 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 7a-b.

30 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 7b-15a.

nâ-ehle [virilüp] tuğrâ yazmağa ruhsat virilüp manâsıb-ı ‘âliye ve umûr-ı mu’azzama kâdir olmayanlara virilür oldılar. Bu bir emr-i hatarnâk ve ma’nâ-yı vehimnâkdur ki mâverâsında hâvf-ı ‘azîm vardır. Hemân Allâh Te’âlâ Hazretleri üslûb-ı kavîm ve kânûn-ı kadîm ile amel olunmağa hidâyet ve ‘inâyet eyleyüp sonunu hayr eyleye.³¹

Padişah olana gerekli diğer hususlar, akıllı, âlim ve islah edici bir vezir seçmesi, âlimlere, sâlihlerle ve dua ehline tazim ve ikramda bulunması, yönetimi altındaki halkın bütün sınıflarına karşı cömert davranması, onlara ihsan ve in’âmda bulunması, vakur, halim, öfkesini kontrol edebilen, sabırlı ve güvenilir bir kimse olmasıdır.³²

Saltanatın zevaline yol açabilecek sebepler ise padişahın tecrübesiz ve işlerin sonunu düşünmeyen kimseleri vezir ve müşavir edinmesi, kendi dostlarını incitmeye başlaması, devlet gelirlerinin giderleri karşılayamaz bir hale gelmesi, bir kimsenin nasbı veya azlı konusunda keyfi davranması ve ulemâyı tahkir etmeye yönelmesidir. Bununla birlikte saltanatın zevalinin en açık alameti, şeriat ahkâmı ile amel edilmemesi, bu ahkâmın tenfiz ve icrasında gereken ciddiyetin gösterilmemesidir. En yakın alamet ise asker zulüm eylemeye başladığı halde kimsenin bu zulmü bertaraf etmek için harekete geçmemesidir.³³

C. İstişare: Âlemin Nizamı İçin Bir Gereklik

İkinci bölümde³⁴ istişare ve re’yin önemi ile yönetimde tedbiri zaafa uğratan hususlar üzerinde durulur. Buna göre padişah ve vezirlerin bütün önemli işlerde âlim, âkil, tecrübe sahibi kimseler ve devlet erkânıyla istişare etmeleri gerekir.³⁵ Bu bağlamda “Müşavere için mutlaka kocamış kimseler gerektir” denilerek başkalarıyla -bilhassa gençlerle- müşavereyi terk etmeyi salık veren anlayış “zamane büyüklerinden bazılarının” düştüğü bir hata olarak görülür.³⁶ Ana metinde yer almayan müellifin kendi dönemine ilişkin bu tespiti, ilerleyen satırlarda tercüme metinde aynı bağlamda tekrarlanır:

Hazret-i İskender dimiş racûl-i hakîrden sâdır olan ulu re’yi istihkâr eyleme. Ya’nî bir hor kimesneden bir ‘azîm re’y ve tedbîr sâdır olsa sen onu horlama ve terk eyleme. Zîrâ tahkik eyü inci tahkîr olunmaz onu çıkaran hor olmağla. Bundan ma’lûm oldu ki zemâne a’yânı ba’zı fukarâdan sâdır

31 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 10a.

32 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 10a-13b.

33 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 13b-15a.

34 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 15a-18a.

35 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 15a.

36 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 16b.

olan re'y-i savâbı beğenmeyüp terk itdükleri hatâ' imiş zîra hak söz her kimden sâdır olursa makbûl olmak gerekdür.³⁷

Yönetimi zaafa uğratan hususlar ise üç başlık altında toplanır Birincisi yönetimde ortakların sayısının fazla olmasıdır. İkincisi yönetime ortak olanların birbirlerine haset beslemeleridir. Üçüncüsü ise amme menfaati namına yapılacak bir işte o işe liyakat sahibi olan kimsenin bulunmayıp liyakat sahibi olmayan birinin hazır bulunmasıdır.³⁸

Takip eden değerlendirmelerinde sözü tekrar istişare ilkesine getiren Akhisârî, bu kez çok daha güçlü bir vurguyla meşveretin önemine dikkat çeker ve ardından dönemindeki mevcut durumu da bu açıdan eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutar. Ona göre “re'y ve meşveret, mühim olan işlerin en gerekisidir.” Ne var ki “bugünlerde” ikisi birden ihmal edilir olmuş, buna gereken ihtimam gösterilmemiş ve bu sebeple “umûr-ı nizâma halel teveccüh etmiştir.”³⁹

D. Kılıç ve Tüfek Arasında: Savaş Teknolojisine Uyumun Gerekliliği

Üçüncü bölüm⁴⁰ savaş araç gereçlerini doğru ve yerinde kullanmanın, bu alandaki yeni gelişmelere ayak uydurmanın gerekliği ile askerın sevk ve idaresi gibi hususları ihtiva eder. Dönemin askerî gelişmelerine ilişkin eleştirel gözlemlerin ve bunların çözümüne dair tavsiyelerin dile getirildiği bu bölüm dikkat çekici değerlendirmeler içerir. Korunma ve savaşma ile ilgili birtakım araç ve gereçlere işaret edildikten sonra bunların her türlüşünü temin edip kullanmanın gerekliğine vurgu yapılır. Bununla birlikte Akhisârî'ye göre “şimdiki zamanlarda her iki hususun da terk olunduğu yaygındır.” Bu durumun askerlerin savaştan firar etmelerine yol açtığını belirten mütercim, bunun Eğri seferinde, “ma'reke-i ‘uzmâda” bilhassa Rum diyarında ve Bosna'da karışıklık döneminden (*târih-i ihtilâl*) beridir açıkça görüldüğünü söyler. Ona göre bunun başlıca nedeni, serasker olanların askerleri bizzat yoklamaya mukayyet olmamaları, bu hususta ihmalkâr davranmalarıdır. Halbuki savaşta itimat edilmesi gereken husus, -geçmiş zaman sultanlarının yaptığı gibi- askerini bizzat yoklamak, savaş araç gereçlerini incelemek ve bunları temin edip kullanmaktır. Nitekim bu husus, “bilhassa bu asırda ve bu zamanlarda” hayatî bir önem taşımaktadır: “Öyle zannederiz ki bu tarihte küffar ile mukavemetten müşahede ettiğimiz acziyet, bu ulu maslahat ve bu ulu farz terk olunup ihmal olunmaktadır.”⁴¹

37 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 17a-b.

38 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 17b.

39 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 17b-18a.

40 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 18a-22a.

41 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atuf Efendi, 1726), 18a-19b.

Yeni savaş teknikleri ve silâhları karşısında Osmanlı ordusunun bu gelişmelere ayak uyduramayıp geri kalmış olması içinde bulunulan zamanın bir diğer problemi. Zira yapılan savaşlarda düşman orduları yeni icat edilen “silâhlar, toplar, tüfenkler ve daha nice türlü aletler” kullanmakta; buna mukabil Osmanlı ordusu, yeni icatlara ayak uydurmak bir yana eski türden silâhları kullanmaktan bile geri kalmaktadır. Akhisârî’ye göre Hırvat serhaddinde elli yıldır olan budur ve esasen başlarına her ne geldiyse bu sebeple gelmiştir.⁴² Ana metinde de değinilen bu hususlar tercüme metninde daha belirgin bir ifade tarzına bürünmektedir:

Tahkik biz elli yıldan berü diyârimızda ki serhadd-i Hırvatdur tecrübe itdük. Tahkik ehl-i harbden olan düşmenlerimiz her bâr ki yeniden bir dürlü âlât ihdâs idüp kullanmağa başlasalar bizüm üzerimize galebe eylemeğe başlarlar. Andan sonra heman ki biz dahi onclayın âlât idinüp kullanmağa başlasak heman Allâh Te’âlâ Hazretlerimin ‘avniyle mel’ûnlar üzre gâlib oluruz zîrâ dîn-i İslâm kuvvet üzredür. Ammâ şimdiki zemânda ehl-i harb olan düşmen mübâlağa ider oldılar ihdâs olunan ba’zı aletler kullanmakda. Tüfenkler ve toplar gibi ya’nî nice dürlü tüfenkler ve toplar ihdâs idüp ifrât ile kullanur oldılar. Ammâ bizüm ‘askerimiz ol makûle âlât idinüp isti’mâlde ihmâl ider oldılar, belki kadîmden olan âlâtı bile isti’mâlde ihmâl ider oldılar. Pes bu sebeb ile uğradılar şol nesneye ki uğradılar, ya’nî cenge tayanmayup firâr ider oldılar.⁴³

Padişahın ve seraskerin gazileri cenge teşvik etmeleri ve savaşmak hususunda sâbit-kadem olmaları gerektiği salık verilir. Bu vecibeyi “Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer içinizde sabırlı yirmi kişi bulunursa iki yüz kişiye galip gelirler. Eğer içinizde [sabırlı] yüz kişi bulunursa inkâr edenlerden bin kişiye galip gelirler” meâlindeki âyetle istişhad eden Akhisârî, tercümeye ilâve olarak ilgili âyetin Eğri seferinde tezahür ettiğini anlatır:

Nitekim bu ma’nâ-yı bâhir ma’reke-i kübrâda zâhir oldu ki ‘asker-i küffâr-ı hâkisâr ile temâm cenk olunur iken İslâm ‘askerinin ekseri firâr itdüklerinde ‘izzetlü ve sa’âdetlü Hüdâvendigâr-ı ‘alî-vakâr hazret-i Sultân Mehmed Han Gâzî hünkâr şecâ’at ve mehâbet ile turduğı yerde sedd-i İskender-vâr sebât u karâr ve sabr üzre üstüvâr olduğı ecilden ‘inâyet-i Hüdâ-yı kahrî ile küffâr-ı hâkisâra bir mertebe inhizâm u inkisâr vâki’ oldu ki ilâ yevmi’l-kıyâm beyne’l-enâm hikâyet ve rivâyet olunur.⁴⁴

Son olarak padişahın mutlaka muharebe etmek zorunda kaldığı takdirde harp meydanında nasıl davranması ve bir düşmanı mağlup eyleyip onu kendine tâbi kıldığı durumda nasıl bir siyaset izlemesi gerektiği gibi hususlara değinilir.

42 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 19b.

43 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 19b.

44 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü’l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 20a.

Düşmana karşı izlenecek siyasete dair yapılan tespit ve tekliflerin pratik hadiseler üzerinden temellendirilmesi dikkate değerdir. Zira Eflak, Boğdan ve Erdel vilayetlerinde “olan bitenler” bu hususta sultana ve seraskere nasıl bir siyaset izlemeleri gerektiğini ortaya koyar niteliktedir.⁴⁵

E. Zafer ve Mağlubiyet Sebepleri

Dördüncü bölümde⁴⁶ zafer ve hezimete sebep olan hususlar ele alınır. Buna göre muzaffer olmaya götüren etkenlerin başında Müslüman askerlerin salâh ve takvâ (*perhizkâr*) üzere olmalarıdır. Bu itibarla padişah ve vezirlerine düşen, askerlere bu hal üzere olmalarını emredip onları fık ve isyana, kahvehaneler gibi bid‘at ve beyhûde işlere meyletmekten alıkoymalarıdır ki bu da *hüsni-siyâset* ve *zabt* ile mümkündür. Zaferin bir diğer vesilesi, âlimlerin, şeyhlerin, zayıf ve fakir kimselerin hayır dualarıdır. Dua ehli kimselerin incitilmemesi gerektiğini belirten Akhisârî, kendi asrında bu zümreden yüz çevrildiğine, onların rencide edilip küçümsendiğine ve bunun özellikle “hünkâr kulu” (ana metinde *et-tâifetü'l-hâssa*) taifesi tarafından yapıldığına dikkat çeker. Galibiyet elde ettikleri takdirde askerlere ihsanda bulunmayı vaat etmek, ahde vefa göstermek, savaştan firar edenleri idamla (*kahr* ve *siyaset*) tehdit etmek gibi hususlar da padişah için nusret ve zafer sebebidir. Ordunun sırf i'lâ-yi kelimetullah gayesiyle savaşması, ülü'l-emre mutlak surette itaat etmesi, kendi aralarında birlik, kardeşlik ve ülfet tesis etmesi ve tefrikadan uzak durması da yine zafere vesilen olan hususlardandır. Akhisârî, özellikle bu son hususun, yani asker arasında birlik ve beraberliğin tesis edilmesinin son derece önemli olmasına karşın, kendi devrinde mevcut durumun bu idealden uzak olduğunu, asker arasında ayrılıkların ve bölünmelerin çoğaldığını dile getirir ve bu hususlarda gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini salık verir.⁴⁷

Hezimet sebeplerinin başında ise şimdiye değin zikredilen hususlarda gösterilen ihmalkârlık ve gevşeklik yer alır. Hezimete uğramanın ve kâfirlerin musallat olmalarının asıl sebebinin zulüm ve isyan olduğu belirtilir. “Rum diyarında üç yıldan beridir (1001-1003) İslâm askerleri arasında zulüm ve haddi aşmanın zuhur ettiğini” belirten Akhisârî, bunun *zabt ve siyâsette* terk ve ihmalden kaynaklandığını kaydeder. Hezimete götüren diğer bir sebep ise mala tamah etmek, savaş için uygun olmayan bir zamanda harbe girişmek, gurura kapılmak ve düşmanı küçümsemektir.⁴⁸

Eserin hâtime kısmında⁴⁹ ise sulhun, ahde vefa göstermenin önemi ve gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Savaşın acı ve ıstıraba neden olduğu, barışın ise

45 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 21b-22a.

46 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 22a-24b.

47 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 22a-23b.

48 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 23b-24b.

49 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 24b-26a.

huzur ve güveni temin ettiği anlatılmakta, ahde vefa göstermenin sorumluluğuna dikkat çekilmektedir.⁵⁰

Sonuç

Osmanlı devlet ve toplum düzeninde ortaya çıktığı varsayılan çeşitli alanlardaki aksaklıkların sebeplerini tespit etmek ve bunların çözümüne dair tavsiyeler sunmak maksadıyla telif edilen eserlerin öncü örneklerinden biri olan *Tercüme-i Usûlü'l-hikem fi nizâmî'l-âlem* birçok açıdan üzerinde durulmaya değerdir. Osmanlı siyaset düşüncesi tercümelerinin önemli bir halkasını teşkil eden eser, kuşkusuz X/XVI. yüzyılın sonlarına doğru güçlenen ıslahat söyleminin ve bu doğrultuda gelişen yazım geleneğinin de etkili bir temsilcisidir. Bu yönleriyle eser, tarih boyunca Osmanlı toplumunda oldukça ilgi görmüş ve çok okunmuştur. Eserin Türkiye’de ve Türkiye dışında çok sayıda yazma nüshasının bulunması bunun somut bir göstergesidir.

Eserin dikkat çekici yönlerinden biri somut meseleler üzerinde durması sebebiyle içerdiği ıslahat önerilerinin siyasetin pratik veçhesine ilişkin olması ve bu yönüyle öne çıkmasıdır. Risâlenin telif sebebi olarak takdim edilen X/XVI. asrın son çeyreğinden itibaren Osmanlı devlet ve toplum düzeninde baş gösterdiği düşünülen bozulma eserde genel itibarıyla müellifin bizzat şahit olduğu somut gelişmeler üzerinden tenkitçi bir yaklaşımla gösterilmeye çalışılması bu bakımdan büyük önem taşır. Mevcut durumun eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutulduğu bu kabil hususların başında mansıpların ehline verilmemesi, adalet ve hüsn-i siyaset ilkesinin ihmal edilmesi, önemli işlerde *istişare*, *re’y* ve *tedbîr*in gözetilmemesi, ilmiye sınıfının tazim edilmesi gerektiği yerde tahkire uğraması, askerin tedbiri konusundaki zafiyet, halkın yaygın bir şekilde Müslüman askerler tarafından zulme uğraması, birlik ve beraberlik içinde olması gereken asker sınıfının kendi aralarında tefrikaya düşmesi gibi problemler gelmektedir.

Eserde dikkati çeken diğer bir husus, geleneksel uygulamadan (*kânûn-ı kadîm*) sapmanın yer yer nizâm-ı âlemin bozulmasına bir sebep olarak takdim edilmesidir.⁵¹ Dönemin siyasetnâme türü metinlerinin diğer bir kısmında da rastlanan ve kânûn-ı kadîme tekrar dönüşü teklif eden bu anlayış, eskiye duyulan özlemin yanında mevcut durumun/dönemin müellifin tasavvurundaki ideal düzeni yansıtmadığının bir işareti olarak da yorumlanabilir.

Osmanlı’nın uzun ve yıpratıcı harp yıllarından geçtiği ve bu sebeple ileri savaş silâh ve tekniklerinin hayatî önem kazandığı bir dönemde kaleme alınan *Usûlü'l-hikem*, Osmanlı askerî teşkilâtının teknik yetersizliklerine ve bu sahadaki yeni teknolojik gelişmelere uyum sağlayamamasından doğan problemlere ilk

50 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 24b-25a.

51 Akhisârî, *Tercüme-i Usûlü'l-hikem* (Atıf Efendi, 1726), 3b, 6b-7a, 18a-b.

dikkat çeken eserlerden biri olması⁵² yönüyle de ayrıca önem taşır. Askerî alandaki gelişmeleri yakından takip eden, orduyla birlikte seferlere ve savaşlara katılan, devletin gidişatına dair gözlemlerde bulunan biri olarak öne çıkan Akhisârî'nin, bizzat savaş meydanında edindiği tecrübeye dayanan eleştirel değerlendirmeleri ve bunlara dair somut çözüm önerileri eseri tarihi açıdan da önemli kalmaktadır.⁵³

Akhisârî'nin oldukça erken denilebilecek bir dönemde özellikle Batı orduları karşısındaki mağlubiyet sebeplerine dikkat çekerek çözüm önerilerinde bulunması benzer sorunlarla yüzleşen müellifler için bu risâleyi tartışmasız bir kaynak haline getirmiştir. Müellifin Osmanlı siyaset düşüncesi içerisindeki konumuna dair tafsilatlı incelemelerden mahrum olursa da erken bir dönemde dile getirdiği tespitlerin kendisinden sonraki siyaset yazarlarını etkilediği, isim vererek yahut vermeksizin bu tespitlerin farklı metinlerde kendisine yer bulduğu anlaşılmaktadır. *Usûlü'l-hikem*'in bizzat müellifi tarafından Türkçeye tercüme edilmiş olmasına rağmen farklı müellifler eliyle tercüme edilmesi, başlık ve muhteva düzeyinde farklı müstakil risâlelere tesir etmiş olması ve kendisinden yapılan geniş alıntılarının farklı derlemelerde yer alması bu etkinin açık göstergelerindendir.⁵⁴

Usûlü'l-hikem'in bizzat müellifi tarafından tercüme edilmiş olması, esere ve tercümesine yönelik ilgiyi başlı başına anlamlı kılan bir husustur. Bu tercümeyi asıl önemli kılan nokta ise harfî bir aktarımın ötesine geçerek metni geliştirmeye ve zenginleştirmeye yönelik tasarruflar içermesi ve bu yönüyle bir “tercüme-şerh” niteliği kazanmış olmasıdır. Bu durum tercümeyi salt bir aktarım faaliyeti olmaktan çıkarak bir tür yeniden üretime dönüştürürken aynı zamanda müellifin siyaset düşüncesini daha açık ve izlenebilir kılan bir kaynak haline getirmektedir.

52 Köksal, *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler*, s. 82.

53 Köksal, *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler*, s. 32.

54 Yukarıda bahsi geçen Mustafa b. Mustafa ve Hasanbeyzâde Ahmed Paşa gibi müelliflerin Akhisârî'nin eseriyle hem başlık hem de muhteva bakımından büyük benzerlik taşıyan eserleri bu açıdan dikkat çekicidir. Akhisârî'nin eseriyle muhteva yönünden farklılaşmakla birlikte benzer bir başlık taşıyan Osmanlı devlet adamı ve ilk Türk matbaasının kurucusu kabul edilen İbrâhim Müteferrika'ya (ö. 1160/1747) ait *Usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-âlem* başlıklı eser de bu çerçevede anılabilir. Ayrıca Budin'in düşüşüne şahitlik eden kimliği meçhul Budinli bir müellifin kaleminden çıkan ve devletin gidişatına dair gözlemlerden elde edilen sonuçların tahlil edildiği *Nizâm-ı Devlet* başlıklı risâle ile III. Selim dönemi müelliflerinden Muhammed b. Ali Birgivi'nin *el-Kavlî's-sedîd fî usûli'n-nizâmî'l-cedîd* başlıklı risâle Akhisârî'den önemli ölçüde istifade eden iki önemli eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki eser de Özgür Kavak tarafından kapsamlı birer inceleme yazısıyla birlikte neşredilmiştir. *Usûlü'l-hikem*'in bu eserler üzerindeki tesiri için bkz. Özgür Kavak, “‘Nazlı Budin’in’ Düşüşünün Düşündürdükleri yahut Kimliği Meçhul Bir Müellifin ‘Nizâm-ı Devlet’ Risâlesi,” *Nizâm-ı Devlet: Risâle fî nizâmî'd-devle - Risâle-i Nizâm-ı Devlet*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2021, s. 13-53; a. mlf. “Nizâm-ı Cedîdin Dinî Meşruiyetini Sağlamak,” *Nizâm-ı Cedîd Risâlesi: el-Kavlî's-sedîd fî usûli'n-nizâmî'l-cedîd*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2022, s. 7-40.

Kaynakça

- Akhisârî, Hasan Kâfî. *Nizâmü'l-ulemâ ilâ hâtemi'l-enbiyâ*. Çorum Hasan Paşa İlk Halk Kütüphanesi, 1248/1.
- Akhisârî, Hasan Kâfî. *Tercüme-i Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*. Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1726.
- Akün, Ömer Faruk. “Çaylak Tevfik”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Ekim 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/caylak-tevfik>
- Alper, Ömer Mahir. “Giriş”. *Nizâm-ı Âlemi Sağlayan Sebeplerin Temelleri: Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*. 7-48. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Aruçi, Muhammed. “Hasan Kâfî Akhisârî”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasan-kafi-akhisari>
- Ençakar, Orhan. “Nizâmü'l-‘Ulemâ’ ilâ Hâtemi'l-Enbiyâ’ İsimli Otobiyografik Eseri Ekseninde Bosna-Akhisar Kadısı Hasan Kâfî Akhisârî’nin Ben-Anlatısı”. *İslam Tetkikleri Dergisi*, 2025, c. 15, sy. 1, s. 69-98.
- Hancı, Mehmet. *el-Cevherü'l-esnâ fi terâcimi ‘ulemâ’i ve şu‘arâ’i Bosna*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. Kâhire: Dâru hacar, 1413/1992.
- İpşirli, Mehmet. “Hasan Kâfî Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Âlem”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1979-80, sy. 10-11, s. 239-278.
- İpşirli, Mehmet. “Islahat”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Ocak 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat>
- Kavak, Özgür. “‘Nazlı Budin’in’ Düşüşünün Düşündürdükleri yahut Kimliği Meçhul Bir Müellifin ‘Nizâm-ı Devlet’ Risâlesi”. *Nizâm-ı Devlet: Risâle fi nizâmi'd-devle - Risâle-i Nizâm-ı Devlet*. 13-53. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Kavak, Özgür. “Nizâm-ı Cedîdin Dinî Meşruiyetini Sağlamak”. *Nizâm-ı Cedîd Risâlesi: el-Kavlü's-sedîd fi usûli'n-nizâmi'l-cedîd*. 7-40. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.
- Kavak, Özgür. “Rûmîyâne Libâs-ile Pîrâste ve Türkî Etvâr-ile Ârâste: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercüme Sebepleri Üzerine Bazı Tespitler”. *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 2023, c. 13, sy. 1, s. 423-463.
- Kavak, Özgür. *Siyaseti Türkçe Düşünmek: Siyaset Düşüncesi Eserlerinin Osmanlı Türkçesine Tercümeleleri (1362-1807)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2025.
- Köksal, A. Cüneyd. *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler*. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018.
- Köksal, A. Cüneyd. “Giriş”. *Âlemin Nizamı İçin Hikmetli Yöntemler: Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*. 7-34. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018.
- Mustafa b. Mustafa. *Tercüme-i Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 2112.
- Öz, Mehmet. *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorum-cuları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015.

Sarıbıyık, Mustafa. “Hasan Kâfi Akhisârî’nin Usûlü’l-hikem fî nizâmî’l-‘âlem Adlı Eseri Üzerinde Bir Tetkik” Yüksek Lisans Tezi, Konya Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

Taş, Kenan Ziya. *Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar: Yönetim Sanatı*. İstanbul: Doğu Kitapevi, 2011.